

تاریخچه مختصر کتابهای درسی و سیر تطوّر آن در ایران (از دارالفنون تا به امروز)

نوشته: موسی مجیدی

معرفی مقاله

بحث درباره کتابهای درسی می‌تواند روشنگر هدفها، محتوای برنامه‌ها و روشهای تعلیم و تربیت باشد و توجه به سیر تطوّر کتابهای درسی در جامعه ما، گذشته از روشن کردن جنبه‌هایی از تاریخ تعلیم و تربیت، می‌تواند یکی از زمینه‌های پژوهش در برنامه‌ریزی درسی به حساب آید و ما را در این زمینه یاری بخشد. به همین منظور مقاله‌ای زیر عنوان: تاریخچه مختصر کتابهای درسی و سیر تطوّر آن در ایران (از دارالفنون تا به امروز) توسط آقای موسی مجیدی کارشناس سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی فراهم آمده است.

در این مقاله ابتدا خاطر نشان گردیده که چون دارالفنون نخستین آموزشگاه و نخستین دانشگاه رسمی است که به سپک جدید در ایران ایجاد شده، کتابهای درسی رسمی یکدست نیز پس از تأسیس دارالفنون تألیف، چاپ و تدریس شده‌اند. لذا این مقاله، این مبداء را مبنای کار قرار داده و سیر تهیه و تدوین کتابهای درسی را پس از تأسیس دارالفنون مورد بررسی قرار داده است.

در این مقاله، ابتدا نسام کتابهای درسی مورد استفاده در دارالفنون بیان گردیده و سپس نام کتابهای دیگری که در مدارس ملی و خصوصی آن دوران تدریس می‌شده‌اند، ذکر گردیده است. بعد از آن وضع کتابهای درسی پس از تشکیل وزارت معارف و شورای عالی

فرهنگ تا زمان پیروزی انقلاب اسلامی در سه دوره مجزاً مورد بررسی قرار گرفته است. همین در مورد کتابهای درسی بزرگسالان نیز مطالبی ارائه گردیده، و قسمتی از بحث نیز به کتابها و مجله‌های کمک آموزشی اختصاص یافته است. در قسمت پایانی مقاله نیز سیر تحول و تکامل کتابهای درسی پس از پیروزی انقلاب اسلامی مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. تصاویر روی جلد برخی از کتابها نیز همراه مقاله ارائه گردیده است.

به امید آن که صاحب‌نظران و علاقه‌مندان را مفید افتد، و بسا آرزوی موفقیت روزافزون برای نویسنده محترم.

فصلنامه

شعبه‌شناسی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه:

کتاب درسی به معنای اعم، بدون تردید از قرن‌ها پیش در ایران و جهان وجود داشته است، زیرا پس از پیدایش الفبا و انتقال اندیشه‌ها و تجربه‌ها و یافته‌های انسانی به صورت نوشته بر روی مواد گوناگون، مانند پوست جانوران و درختان و الواح گلی و انواع کاغذها، جزوه‌ها یا اسناد و نوشته‌هایی از مواد مذکور، برای آموزش و یادگیری دیگران، گردآوری و تهیه شده است و برای هدفهای گوناگون در سطوح مختلف مورد بهره‌برداری قرار گرفته است.

هم زمان با تکامل زندگی و پیشرفت تمدن انسان در زمینه‌های گوناگون، آموزش و پرورش نیز طی سده‌های متمادی تطور و تکامل یافته و در چند سده اخیر به تدریج شکل رسمی و دولتی به خود گرفته است. برای آموزش رسمی الزاماً کتابهای درسی رسمی نیز متناسب با شرایط هر کشور یا منطقه تهیه و آماده شده و در دسترس خوانندگان گذاشته شده است.

هدف ما در این نوشته کوتاه، نمی‌تواند معنای عام کتاب درسی باشد، زیرا دامنه این بحث بسیار گسترده است. چون روشن کردن اینکه در طول قرن‌ها چه کتابها و نوشته‌هایی، در سرزمین پهناور ایران، در چه سطوحی و در کدام نقاط برای آموزش به کار رفته است، مستلزم زمان و آگاهی گسترده و پژوهش پیگیر گروهی از پژوهشگران آگاه و تواناست.

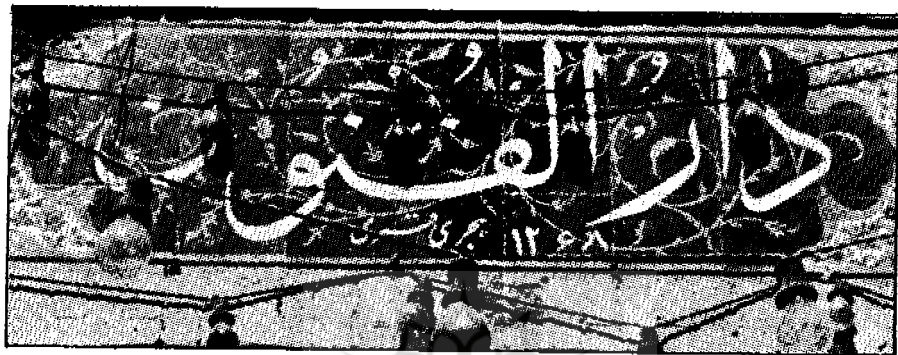
هدف مشخص این نوشته کوتاه بیان تاریخچه مختصر کتاب درسی به معنای اخص آن یعنی کتاب درسی رسمی و دولتی، از آغاز تأسیس دارالفنون (۱۲۳۰ ه. ش) تا امروز است. یعنی روشن کردن اینکه تألیف و چاپ کتاب درسی برای آموزش کودکان و نوجوانان از کی و به چه ترتیبی آغاز شده و تا به امروز چه مراحل را طی کرده است.

از آنجا که دارالفنون نخستین آموزشگاه و نخستین دانشگاه رسمی است که به سبک جدید در ایران ایجاد شده و کتابهای درسی رسمی یکدست تألیف و چاپ شده در آن تدریس شده است، مبداء این نوشته قرار می‌گیرد و سعی بر آن است تا آنجا که ممکن است، مطالب

مختصر و فشرده بیان شود.

مسلم است که محتوای کتابها که خود مقوله جدا و مفصلی است مضمون این نوشته نیست. در اینجا فقط به توصیف مسأله سیر تطور کتابهای درسی به طور اختصار بسنده می‌شود.

از سال ۱۲۶۸ هـ ق (تأسیس دارالفنون) تا ۱۲۹۹ هـ ش

سردر مدرسه دارالفنون

دایر شدن چاپ سربی در سال ۱۲۳۳ هـ ق برای نخستین بار در تبریز، تأسیس چاپخانه سنگی در ۱۲۴۰ هـ ق در تبریز و سپس در تهران و سالهای بعد در شهرهای بزرگ دیگر، مانند اصفهان و شیراز و ارومیه^۱ و ورود دستگاههای چاپ بیشتر در سالهای بعد، زمینه را برای تکثیر آسانتر کتاب، به ویژه کتابهای درسی، آماده کرد.

با تأسیس دارالفنون در سال ۱۲۶۸ هـ ق (معادل ۱۲۳۰ هـ ش و ۱۸۵۱ م) به همت میرزاتقی‌خان امیرکبیر، رشته‌هایی برای تحصیل در زمینه‌هایی چون پیاده نظام، توپخانه، مهندسی و طب و جراحی، داروسازی، کانشناسی به وجود آمد. علاوه بر رشته‌های یاد شده، مواد اساسی درسی چون زبان خارجه، ادبیات فارسی، علوم طبیعی، ریاضی، تاریخ و جغرافی و نقاشی نیز تدریس می‌شد.

معلمان خارجی در آغاز کتابهای درسی را به زبان خارجی (بیشتر به فرانسه) تدریس می‌کردند. همان سالهای نخستین، معلمان ایرانی برای اولین بار چند کتاب درسی را برای استفاده دانشجویان دارالفنون به فارسی تألیف یا ترجمه کردند. این معلمان یا مترجمان از میان نخستین استادان یا فارغ‌التحصیلان دارالفنون بودند. در واقع این آغاز کار تهیه و تألیف کتابهای درسی به صورت جدید در ایران است.

دارالفنون دارای یک چاپخانه بود. نخستین کتابهای درسی که به خط نسخ یا نستعلیق وسیلهٔ خوشنویسان آن زمان نوشته شد، در همان چاپخانه به صورت چاپ سنگی تهیه و در دسترس دانشجویان و معلمان گذاشته شد. جنس کاغذ کتابها نسبتاً مرغوب بود. به دلیل محدود بودن تیراژ، جلد اغلب کتابها از مقوای ضخیم درست شده و در جلد بعضی دیگر از کتابها روکش پارچه‌ای یا چرمی به کار رفته است.

از کتابهایی که در آن زمان در سطح عالی تدریس می‌شد، می‌توان کتابهای زیر را نام برد:

— حکمت طبیعی، مکانیک، توپخانه، حساب، جغرافیا، از میرزاسکی مازندرانی،

— جراحی از دکتر پُلاک اتریشی^۱،

— جبر و مقابله، ریاضی، دژسازی و توپخانه، از ستوان کرزیز^۲ اتریشی،

— تشریح، از دکتر علی رئیس‌الاطباء،

— طب، از دکتر ابوالحسن‌خان،

— اصول شیمی، از میرزا کاظم محلاتی،

— فیزیولوژی، از دکتر آلبو^۳ اتریشی،

— فرهنگ لغات طبی، از دکتر شلیمر^۴، پزشک هلندی

— حساب و هندسه و جبر و جغرافیا و تاریخ طبیعی، از میرزا عبدالغفارخان نجم‌الدوله،

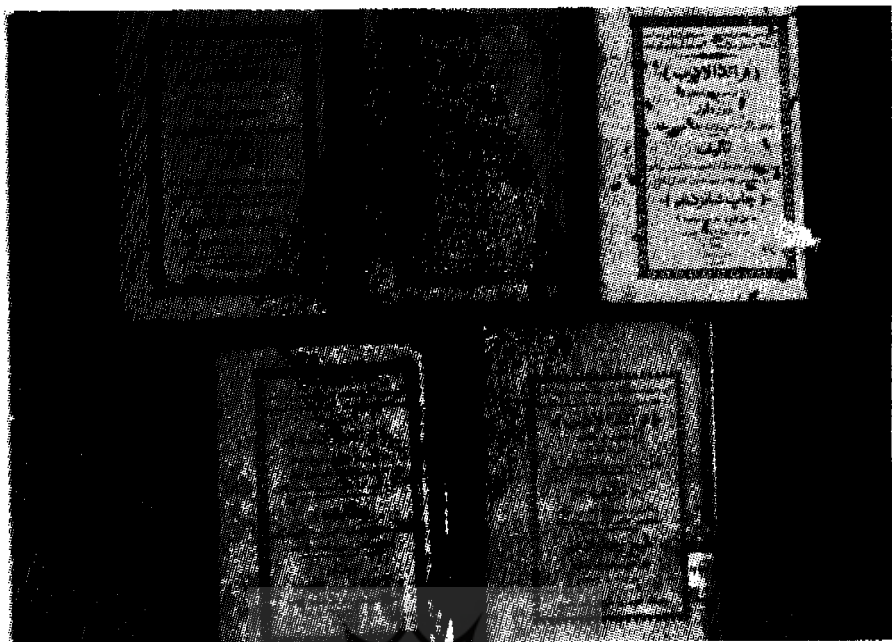
— اصول علم فیزیک، از علیخان،

— کتابهای آموزش و فرهنگ زبان فرانسه، از میرزا علی‌اکبر خان مزین‌الدوله^۵،

— و کتابهای دیگر.

پس از تأسیس دارالفنون، که در واقع نخستین آموزشگاه عالی به شیوهٔ اروپایی از قبیل پلی تکنیک^۶ در ایران بود و به دست دولت اداره می‌شد، چند سالی مؤسسهٔ آموزشی دولتی دیگری حتی در سطح ابتدایی و متوسطه به وجود نیامد. در برابر آن تأسیس مدارس ملی (درواقع خصوصی و شخصی) رونق یافت. دانش‌آموزان این مدارس را بیشتر کودکان و نوجوانان خانواده‌های مرفه تشکیل می‌دادند.

با تأسیس مدارس جدید شخصی، لزوم تألیف و تهیهٔ کتابهای درسی بیشتر احساس می‌شد. مهمترین این مدرسه‌ها عبارت بودند از: مدرسهٔ مشیریه (برای تدریس زبان خارجی)، مدرسهٔ سه‌پسالار (برای تدریس علوم دینی) در سال ۱۲۹۰ هـ. ق، مدرسهٔ رشدیه (در سال ۱۳۱۵ هـ. ق)، علمیه، ادب، سادات، افتتاحیه، خیریه، شرف، کمالیه در سال (۱۳۱۷ هـ. ق). گذشته از اینها، چند مدرسهٔ نظامی و کشاورزی در تهران، و چند مدرسهٔ دیگر در تبریز و اصفهان^۷ نیز تأسیس شد.

۳ - دوره نظم و نثر منتخب موسوم به فرانداالادب، متداول در دهه‌های اول و دوم سده جاری شمسی.

۴ - از کتابهای درسی معروف به «مجموعه امیر» در دهه نخست و اوایل دهه دوم سده جاری شمسی.

مدارس خصوصی چون سازمان و برنامه ویژه و ثابتی نداشتند، هر کدام بنا به نظر و سلیقه مدیر و معلم خود، از کتابهای مختلف، به عنوان کتاب درسی استفاده می‌کردند. از کتابهایی که در آن زمان تألیف یا چاپ شد، و از آنها در سطح ابتدایی استفاده شد، می‌توان کتابهای زیر را نام برد:

- کتاب علی، از میرزا یحیی دولت‌آبادی، در اخلاق و اصول و فروع دین.
- تعلیم الاطفال، از میرزا محمود خان مفتاح‌الملک، در الفبا و قرائت فارسی^۱.
- معلم الاطفال، از میرزا فتحعلی آخوندوف، (بیشتر در قفقاز).
- کتاب دستور سخن، از میرزا حبیب اصفهانی.
- تاریخ مختصر ایران، از محمد علی فروغی.
- شجره طیبه، از میرزا یحیی دولت‌آبادی، در اصول و فروع و اخلاق.
- کلام‌الله به همراه تجوید.
- قواعد الجلیله و مدارج القرائه (چاپ بیروت)، در صرف و نحو و قرائت عربی.
- فراید الترجمان، از مخبر السلطنه هدایت.
- دستور کلودازه^۲ (چاپ پاریس)، در آموزش زبان فرانسه.
- کتاب بدایه و باب حادی عشر، در شرعیات و کلام (به عربی).
- حاشیه ملاعبدالله، در منطق (به عربی).
- حساب و هندسه و جبر و مقابله و هیئت، از نوشته‌های عبدالغفار نجم‌الدوله و میرزا رضاخان مهندس‌الملک.
- جغرافیا، از میرزا رضاخان مهندس‌الملک.
- گلستان سعدی.
- تاریخ المعجم فی آثار العجم، تألیف فضل‌الله‌الحسینی^۳ (به فارسی).
- فرائد الادب (دوره‌های مقدماتی و اول و دوم و سوم)، از میرزا عبدالعظیم‌خان (عبدالعظیم قریب).
- و کتابهای دیگر.

در سال ۱۳۲۸ ه. ق. بیشتر از شصت سال پس از تأسیس دارالفنون در زمان حکومت مشروطه خواهان، قانون اساسی «وزارت معارف»^۴ به تصویب رسید. این قانون در سال ۱۳۲۹ ه. ق (برابر با ۱۲۹۰ ه. ش) اصلاح و بار دیگر تصویب شد. مطابق آن، همه دستگاههای تعلیم و تربیت دولتی و خصوصی زیر نظارت وزارت معارف درآمد و بر طبق آن تعلیمات ابتدایی برای کودکانی که هفت سال داشتند [به اصطلاح] اجباری اعلام شد.

۵ - از کتابهای درسی ابتدایی سال ۱۳۱۶ شمسی معروف به کتاب وزارتی.

۶ - از کتابهای درسی گزیده متون ادبی، متداول در دهه دوم سده جاری (شمسی).

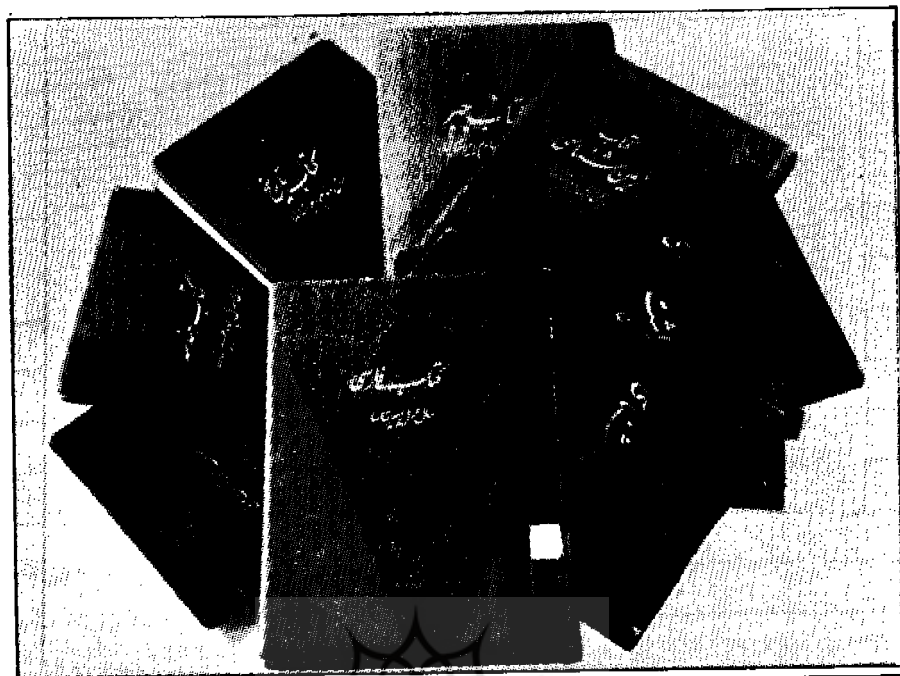
شماری از دانش‌آموزان برای تحصیل در رشته آموزش و پرورش به اروپا اعزام شدند. در شهرهای بزرگ دبستان تأسیس شد. دوره تعلیمات متوسطه نیز مانند دوره ابتدایی، شش سال تعیین و برنامه تفصیلی آن اعلام شد.^{۱۳} در سالهای بعد، از جمله در سالهای ۱۲۹۷ و ۱۲۹۸ ه. ش، پس از پایان جنگ جهانی اول، دبستانها و دبیرستانهای دیگر نیز در تهران و شهرستانها به وجود آمد. اما همزمان با نسیازها و گسترش آموزشگاهها در کتابهای درسی چندان تحولی صورت نگرفت.

از سال ۱۲۹۹ تا سال ۱۳۲۰

در سال ۱۳۰۰ ه. ش، یک سال پس از کودتای ۱۲۹۹، قانون «شورای عالی فرهنگ» به تصویب رسید. مطابق آن قانون، کلیه امور مدارس — مانند سازمان مدرسه‌ها، برنامه‌ها، امتحانات و تأیید صلاحیت و استخدام معلم — در سطح کشور یکسان شد و دامنه مدارس خصوصی محدودیت یافت. مؤلفان و ناشران ملزم شدند که کتابهای درسی را مطابق برنامه فرهنگ آن زمان تألیف و چاپ کنند. با این حال، معلمان در مواردی کتاب به حد کافی در اختیار نداشتند و دانش‌آموزان را به جزوه‌نویسی وامی‌داشتند.

در سال ۱۳۰۷ شمسی، به دستور وزیر فرهنگ وقت (قراگوزلو ملقب به اعتمادالدوله)، و در نهم تیرماه ۱۳۰۸، بنا به تصویب هیئت دولت، چاپ و تألیف کتابهای ابتدایی در انحصار دولت قرار گرفت.^{۱۴}

چون از هماهنگی و یکدستی کتابهای ابتدایی نتیجه مطلوب حاصل شد، در سال ۱۳۱۷ بر اساس تصویب هیئت وزیران، هیئتی از استادان، دانشیاران و دبیران مطلع و علاقه‌مند، کار تهیه و چاپ کتابهای دبیرستانی را برعهده گرفتند. این هیئت تألیف هر یک از مواد درسی را به گروهی از افراد باصلاحیت واگذار کرد. در نتیجه در آن سالها با سرمایه وزارت فرهنگ با عنوان «کتاب‌زارتی» حدود هشتاد عنوان کتاب درسی یکدست و هماهنگ، از نظر شکل ظاهری و محتوا با کمیت و کیفیت بهتری نسبت به گذشته، برای دبیرستانها نیز تألیف و چاپ شد.^{۱۵} علاوه بر کتابهای ابتدایی و متوسطه، منتخبی از متون معتبر و شاهکارهای زبان فارسی، نظیر شاهنامه، گلستان، منطق الطیر و جز آن تهیه و چاپ شده و در اختیار دانش‌آموزان قرار گرفت.

۷ - از کتابهای یکدمت دبیرستانی سالهای ۱۳۱۷ تا ۱۳۲۰ شمسی.

۸ - آیات منتخبه، متداول در سالهای ۱۳۱۶ تا ۱۳۲۱ شمسی.

از سال ۱۳۲۰ - تا سال ۱۳۴۱

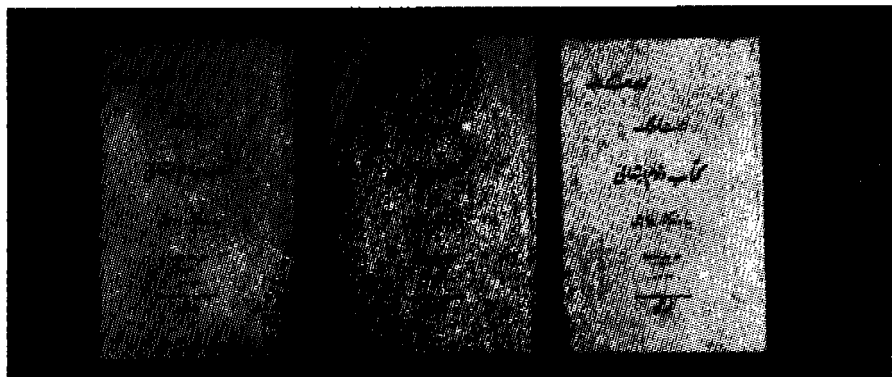
آشفته‌گی کتابهای درسی

با اشغال ایران در سال ۱۳۲۰ به وسیله نیروهای متفقین در جنگ جهانی دوم، و ادامه آن تا سال ۱۳۲۴، دولت وقت توان ادامه تألیف و چاپ کتابها را از دست داد. به همین سبب، ناشران و چاپخانه‌داران از یک سو، برای پرکردن کیسه خود، و از سوی دیگر مؤلفان و دبیران با سابقه و صاحب نظر برای انتقال تجربیات و در عین حال کسب درآمدی برای کمک به زندگی خود، به تألیف و چاپ کتابهای گوناگون اقدام کردند. وزارت فرهنگ به همه کتابهایی که ظاهراً با برنامه آن مطابقت داشت، اجازه انتشار می‌داد. به سبب وجود این سه اصطلاح فضای بازار رقابت آزاد در تألیف و چاپ کتاب درسی، از یک عنوان کتاب یا موضوع مشخص، کتابهای مشابه از جانب ناشران و مؤلفان مختلف چاپ و منتشر می‌شد. به طوری که به جای هشتاد عنوان کتاب درسی مورد نیاز برای دوره دبیرستان، حدود ۴۲۸ عنوان کتاب چاپ شده بود.^{۱۶} یعنی از یک عنوان کتاب با برنامه و موضوع مشخص، از دو تا هفت عنوان کتاب مشابه منتشر می‌شد، بی‌آنکه چندان تفاوتی با هم داشته باشند. توصیه‌ها و دوستیها و روابط در به تصویب رسانیدن و چاپ و تبلیغ کتاب، برای فروش و انتخاب آن از طرف دبیر، اصل قرار گرفته بود، نه توجه به محتوای کتاب. ضعف مطالب بعضی از کتابها و اشتباههای فاحش در آنها و مسائل دیگر، از مشکلات گوناگونی بود که دانش‌آموزان و اولیای آنان و دبیران با آنها دست به گریبان بودند.^{۱۷} ادامه این رقابت آزاد به هرج و مرج منتهی شد و مکانیسم بازار کتاب درسی را از نظر کمی و کیفی به ابتدال کشاند.^{۱۸}

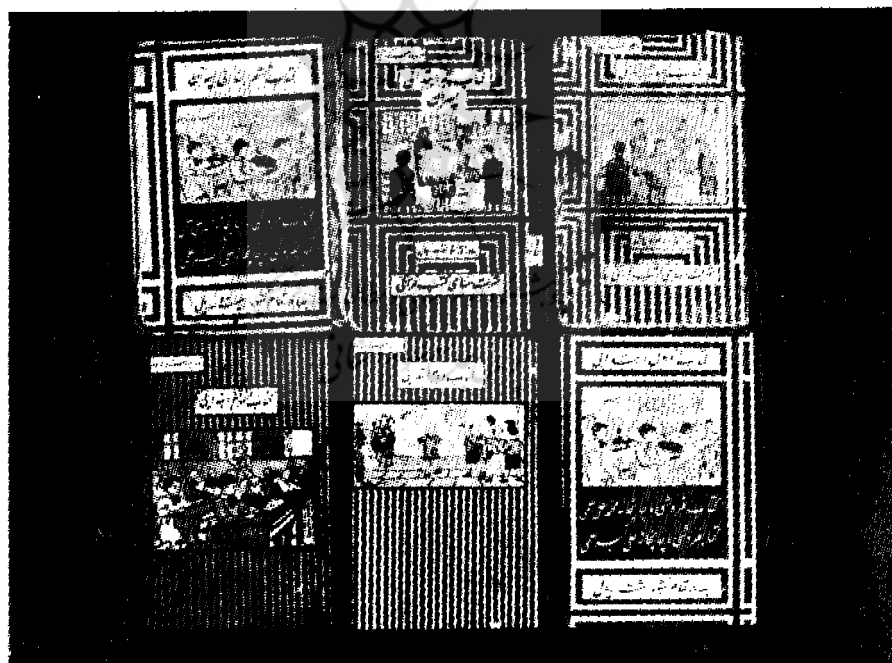
گفتنی است که از سال ۱۳۳۷ کتابهای چهار پایه ابتدایی، به هزینه سازمان برنامه و بودجه و با مباشرت و وسیله مؤسسه انتشارات فرانکلین چاپ می‌شد و به رایگان در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌گرفت. از سال ۱۳۴۳ به بعد در برابر هر جلد کتاب ابتدایی مبلغ ۵ ریال از دانش‌آموزان دریافت می‌شد.

از سال ۱۳۴۱ تا آغاز انقلاب

کم‌کم اولیای امور دریافته‌اند که وضع کتابهای درسی بیش از پیش بدتر شده است. در سال ۱۳۳۵ شورای عالی وزارت فرهنگ بر اساس تصویبنامه‌ای تصمیم گرفت در امر تألیف و چاپ

۹ - از کتابهای ابتدایی سال ۱۳۳۳ شمسی.

۱۰ - کتابهای شش سال ابتدایی از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ شمسی.

کتابهای درسی نظمی ایجاد کند، ولی به سبب شدت آشفتگی بازار کتاب درسی گامی در این زمینه برداشته نشد. تا اینکه، وزارت فرهنگ بر طبق تصویبنامه ۱۸ اسفند ماه ۱۳۴۱ هیئت دولت (در زمان وزارت دکتر پرویز ناتل خانلری)، تألیف و نشر کتابهای درسی را خود بر عهده گرفت. در اجرای ماده ۴ آن تصویبنامه «سازمان کتابهای درسی ایران» به وجود آمد.

هم‌زمان با تأسیس سازمان کتابهای درسی ایران، در سال ۱۳۴۱ «اداره کل مطالعات و برنامه‌ها» نیز - زیر نظر یکی از معاونان وزیر وقت آموزش و پرورش به وجود آمد. هدف از تأسیس این اداره، تهیه مقدمات و تنظیم برنامه‌ها و طرحها و ایجاد هماهنگیهای لازم برای تغییر و دگرگونی نظام آموزشی موجود (ابتدایی و متوسطه) آن زمان و ارزشیابی برنامه‌ها و طرحهای مورد عمل بود. این اداره در سال ۱۳۴۸ به دو بخش با عنوانهای «مرکز تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی» و «دفتر هماهنگی و برنامه‌ها و توسعه» مجزا شد. اداره کل مطالعات و برنامه‌ها در آغاز و مرکز تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی، در سالهای بعد، در امر برنامه‌ریزی کتابهای درسی، بسا سازمان کتابهای درسی ایران همکاری می‌کرد.

پیش از آنکه این سازمان موفق به تألیف ۱۲۰ عنوان کتاب مورد نیاز شود، کمیسیونهای تعیین شده از سوی شورای عالی فرهنگ، کتابهای تألیف شده را بررسی کردند، و از میان آنها مناسبترین کتابها را البته از دیدگاه و براساس ضابطه‌ها و معیارهای خود و با نظر داشتن شرایط اجتماعی و سیاسی نظام حاکم - به عنوان تنها کتاب مجاز برگزیدند و اعلام داشتند.^{۱۹}

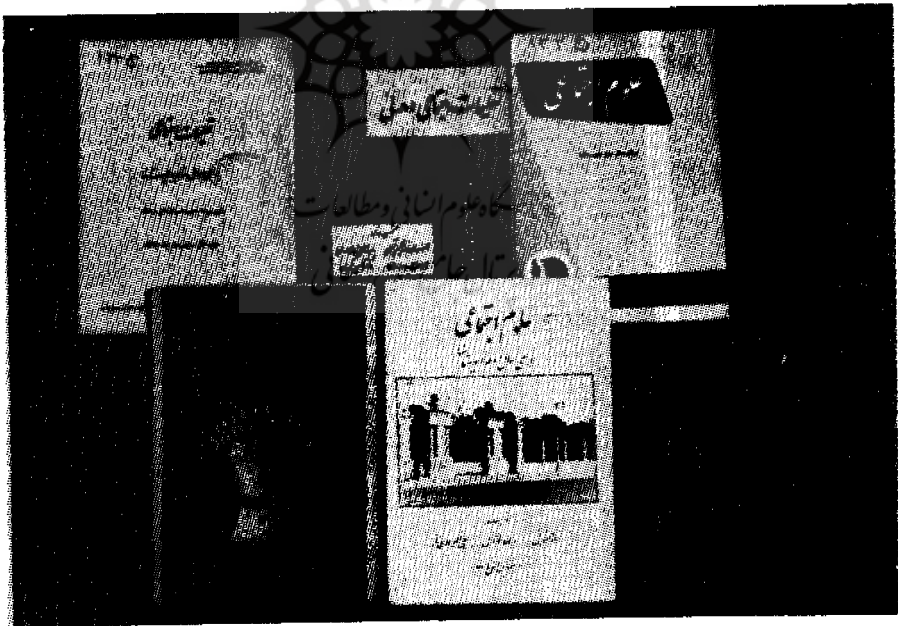
«سازمان کتابهای درسی ایران از سال ۱۳۴۲ به گزینش افرادی پرداخت که علاقه‌مند به علم و دانش بودند، شیوه نوشتن صحیح را می‌دانستند و آماده پذیرفتن نظریات علمی و تربیتی بودند»^{۲۰} سازمان کتابهای درسی عده‌ای از آنها را برای کسب آگاهی و تجربه لازم در زمینه تألیف کتاب درسی و فن ویراستاری به کشورهای خارج فرستاد.

براساس پیشنهاد وزارت فرهنگ، هیئت وزیران، اساسنامه تنظیمی سازمان کتابهای درسی ایران را در تاریخ هشتم مهرماه ۱۳۴۳ تصویب کرد. در این اساسنامه نحوه تشکیل، چگونگی انتخاب رئیس و هیئت امنا و وظایف سازمان مذکور، در زمینه تهیه و تألیف کتابهای ابتدایی و دبیرستانی زیر نظر وزارت آموزش و پرورش مشخص شد. این اساسنامه در سال ۱۳۴۶ صورت قانونی به خود گرفت.

به این ترتیب، تألیف و چاپ کتابهای درسی، به صورت یکدست و هماهنگ از سال ۱۳۴۲ برای همه کلاسها و رشته‌ها آغاز شد.

کتابهای ابتدایی مانند گذشته وسیله مؤسسه انتشارات فرانکلین* سابق، در چاپخانه بزرگ ۱۷ شهریور فعلی متعلق به شرکت افست چاپ می‌شد و کتابهای راهنمایی تحصیلی و

۱۱ - کتابهای ابتدایی حدود سال ۱۳۲۰ شمسی.

۱۲ - پنج تألیف متفاوت (با برنامه یکسان) از یک کتاب برای یک کلاس در سال ۱۳۳۵ (نمونه‌ای از دوران آشفته بازاری تألیف کتابهای درسی از سال ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۲).

متوسطه، برابر قرارداد منعقد، وسیله شرکت طبع کتابهای درسی ایران (مركب از ناشران و کتابفروشان) که در ماده ۳ همان اساسنامه پیش‌بینی شده بود، چاپ و در سراسر کشور توزیع می‌شد.

تغییر نظام آموزشی سابق، یعنی شش سال ابتدایی، سه سال دوره اول دبیرستان، سه سال دوره دوم دبیرستان، به نظام آموزشی جدید که از مدتها پیش مورد پیشنهاد و بحث دست اندرکاران آموزش و پرورش بود، از سال تحصیلی ۴۶ - ۱۳۴۵ عملی شد.

نظام آموزشی جدید شامل پنج سال دوره ابتدایی، سه سال دوره راهنمایی تحصیلی، چهار سال دوره آموزش متوسطه (در برگیرنده چهار رشته فرهنگ و ادب، اقتصاد اجتماعی، علوم تجربی، ریاضی و فیزیک) بود. همچنین در این نظام، پس از پایان دوره سه ساله راهنمایی تحصیلی، چهار سال دوره آموزش متوسطه فنی و خدمات (شامل رشته‌های مختلف فنی و حرفه‌ای و خدماتی، در زمینه‌های برق و ساختمان و مکانیک و کشاورزی و بازرگانی و خیاطی و هنری و رشته‌های دیگر) طرح و برنامه‌ریزی شده بود. به این ترتیب، نظام جدید آموزشی بسا کتابهای درسی جدید آغاز شد و سازمان کتابهای درسی ایران هر سال کتابهای یک سال تحصیلی را تألیف و منتشر می‌کرد.

نخستین کتابهای درسی، بر اساس نظام جدید آموزشی، پیش از آغاز سال تحصیلی ۴۶ - ۱۳۴۵، و آخرین آنها در ابتدای سال تحصیلی ۵۷ - ۱۳۵۶ تألیف و منتشر شد.

گذشته از کتابهای درسی دانش‌آموزان ابتدایی و دوره راهنمایی تحصیلی و دبیرستانی، کتابهای درسی دیگری نیز برای دانشجویان و دانش‌آموزان مراکز تربیت معلم، دانشسراهای مقدماتی و دانشسراهای راهنمایی تحصیلی تألیف و منتشر شد.

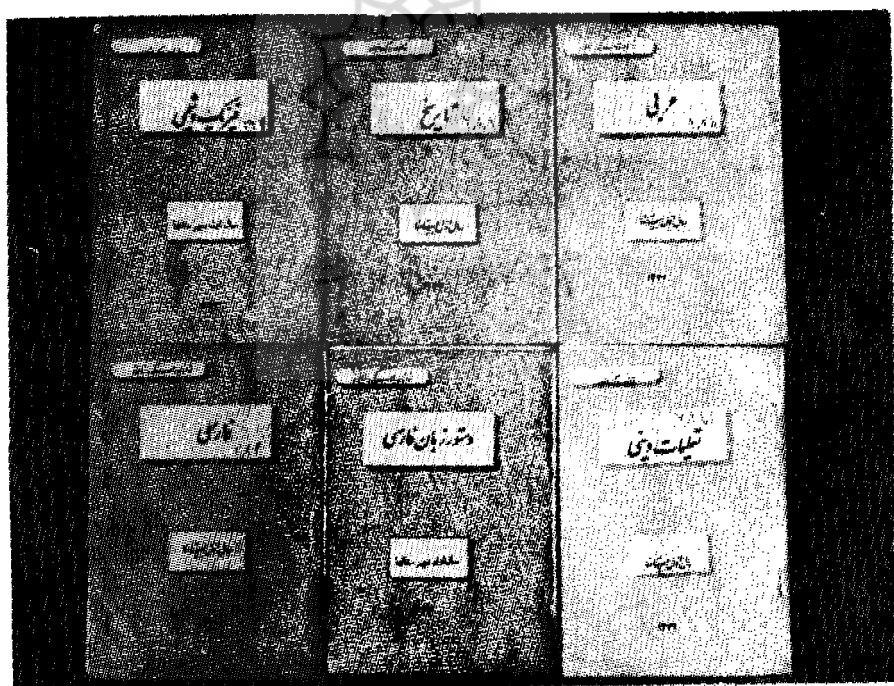
در تابستان ۱۳۵۴، به دنبال ماجراهایی که در امر تقلیل بهای کتابهای درسی پیش‌آمد، قرارداد با شرکت طبع و نشر کتابهای درسی ایران فسخ شد و کار چاپ کتابهای درسی به سازمان به اصطلاح خدمات اجتماعی، با مباشرت مؤسسه فرانکلین واگذار شد و توزیع کتابها را سازمان کتابهای درسی خود به عهده گرفت.

در آغاز سال ۱۳۵۵، کمبود انواع کتابهای درسی، نه تنها در شهرستانهای دور دست بلکه در تهران نیز مشهود افتاد و مسائلی از قبیل نارضایتی دانش‌آموزان و اولیاء را به دنبال آورد و این وضع تا به‌ثمر رسیدن انقلاب اسلامی ادامه داشت.

پس از اندک زمانی، با کمک وزارت آموزش و پرورش شرکتهای «شیراز» و «پارس» و «پارس» و «پارس» به وجود آمد و چاپ کتابهای راهنمایی تحصیلی و متوسطه را بر عهده گرفت. این شرکت مانند گذشته به کار خود ادامه می‌دهد. با این تفاوت که پس از انقلاب اسلامی، دولت در

۱۳ - کتابهای ابتدایی چهارساله یکدست در سال ۱۳۳۷.

۱۴ - از کتابهای یکدست در سال ۱۳۴۲

کار شرکت مذکور نظارت دارد. کتابهای پنج‌پایه ابتدایی نیز وسیله شرکت افست که سهام عمده آن دولتی است، چاپ می‌شود و در اختیار دفتر چاپ و توزیع کتابهای درسی گذاشته می‌شود. در سال ۱۳۵۷ (آغاز سال تحصیلی ۵۸-۱۳۵۷)، برای کلاسهای ابتدایی و راهنمایی و دبیرستانی و مراکز تربیت معلم، مجموعاً ۶۳۶ عنوان کتاب درسی تألیف و چاپ شد. از این کتابها بر روی هم نزدیک به هفتاد میلیون مجلد در سراسر کشور توزیع شد.^{۲۱}

کتابهای درسی بزرگسالان

اندیشه گردآوری بزرگسالان بیسواد در کلاسهای خاص سوادآموزی تقریباً در نخستین سالهای پیروزی مشروطیت پدید آمد و به صورتی بسیار محدود عملی شد. در سال ۱۳۰۵ با تأسیس چند دبستان چهار کلاسه برای آموزش سواد به بزرگسالان، تهیه و تألیف کتاب درسی برای بزرگسالان مطرح شد. در سال ۱۳۱۵ با تصویب نظامنامه‌ای در مورد «تعلیمات اکابر» از سوی هیئت دولت، در راه تهیه و تدوین کتاب درسی برای بزرگسالان، گام نخستین برداشته شد. تألیف و توزیع دو سه عنوان کتاب درسی برای بزرگسالان، بی‌آنکه تحول جدیدی در این خط مشی پیش آید، سالیان دراز ادامه یافت.

سپاه به اصطلاح دانش در سال ۱۳۴۱ تشکیل شد. دو کتاب درسی ویژه سوادآموزی به روستازادگان با عناوین «کتاب اول» و «کتاب دوم» با راهنمای تدریس ویژه معلم تألیف شد. از این کتابها، گذشته از کودکان روستایی، بزرگسالان بیسواد نیز استفاده می‌کردند. با تشکیل «کمیته ملی پیکار جهانی با بیسوادی» در سال ۱۳۴۳، امر تهیه و تألیف کتاب درسی و کمک درسی برای بزرگسالان کمی جدیتر از آنچه بود تلقی شد. بعدها کار تهیه و تألیف و نشر کتابهای سوادآموزی برای بزرگسالان را مستقیماً پیکار با بیسوادی بر عهده گرفت و گذشته از اینکه به تجدیدنظر در کتابهای قبلی پرداخت، در سالهای ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۶ برای تدریس در کلاسهای پیکار با بیسوادی کتاب بخوانیم و بنویسیم و پنج کتاب آسان ضمیمه آن و کتابهای راهنمای تدریس کتاب بخوانیم و بنویسیم، حساب بزرگسالان، راهنمای تدریس حساب به بزرگسالان، و پنج کتاب زیر عنوان «بخوانیم و باسواد شویم» و در زمینه بهداشت و تندرستی، شعر و ادبیات، نامه‌نویسی، جغرافیای ایران، و تاریخ ایران، به شیوه‌ای تألیف و انتشار یافت. طرح‌ریزی و تألیف و امور فنی چاپ این کتابها بر عهده مرکز تهیه مواد خواندنی برای نوسوادان، یکی از سازمانهای نوپدید وزارت آموزش و پرورش، بود و توزیع آنها بر عهده اداره کل آموزش بزرگسالان و کمیته ملی پیکار با بیسوادی.

۱۵- کتابهای جغرافیای ایران برای کلاسهای پنجم و هشتم (تولید بزرگ و تقسیم‌بندی رنگی، با عنوان و شکل‌های متفاوت) (مستادول حدود هفتادسال تا ۱۳۵۱).

۱۶- تاریخ ایران با تولید بزرگ و تصویر برای کلاسهای پنجم و هشتم ابتدایی سال ۱۳۲۳.

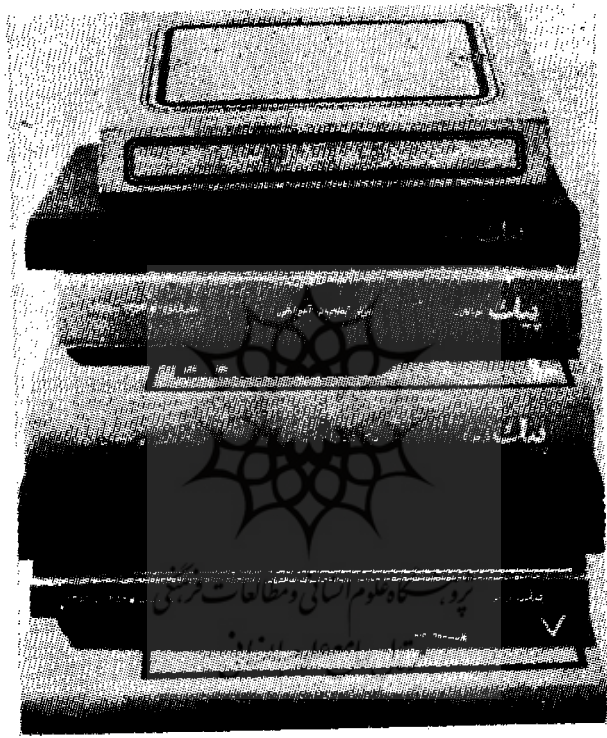
کتابهایی نیز با عناوین بخوانیم و بنویسیم (مخصوص افراد ترک زبان)، بخوانیم و باسواد شویم (عمومی)، بخوانیم و بهتر صحبت کنیم (برای مناطق ترک زبان)، بخوانیم و بهتر کار کنیم و ابزار کار (برای کارگران)، حساب (چند عنوان)، و حتی روزنامه‌ای با عنوان روزنو بی آنکه به طور منظم توزیع شود و کاربردی داشته باشد، با صرف هزینه گزاف و در تیراژ بسیار زیاد، تهیه و منتشر شد.^{۲۲}

از آنجا که پیکار بایسواد و محو کامل آن آرمان و هدف نظام غدار و وابسته‌ای چون پهلوی نبود و نمی‌توانست باشد، تألیف و توزیع چند کتاب آموزشی در سطحی محدود، آن هم با بوق و کرنای آنچنانی، حتی در سطح جهانی، نه تنها گرهی از مشکل بزرگ بیسوادی میلیونها بزرگسال ایرانی سه‌به‌ویژه روستاییان - نگشود، بلکه درصد بیسوادی در میان بزرگسالان همچنان در سطح بالا باقی ماند.

کتاب و مجله‌های کمک آموزشی

کتابهای مورد استفاده دانش‌آموزان دبستانی و دوره راهنمایی تحصیلی و دبیرستانی، به‌ویژه کتابها و نشریات کمک آموزشی، همه در واقع جزئی یا پیوسته‌ای از کتابهای درسی هستند. به همین منظور ادارات مختلف آموزش و پرورش، از سالها پیش کتابها و جزوه‌هایی را در زمینه‌های گوناگون مانند پیشاهنگی، انشا، سرود و داستان و جز آن منتشر می‌کردند و در اختیار معدودی از دانش‌آموزان و معلمان می‌گذاشتند. اما اقدام هیچ‌یک از ادارات تابعه آموزش و پرورش جز نشریات مرکز تهیه خواندنیهای نوسوادان که بعد مرکز انتشارات کمک آموزشی خوانده شد، مهم و قابل ذکر نیست.

همزمان با تأسیس «سازمان کتابهای درسی ایران»، «مرکز انتشارات کمک آموزشی» به وجود آمد، و از سال ۱۳۴۴ به انتشار نشریاتی با عناوین: پیک کودک (برای کودکان پیش از دبستان و سال اول دبستان)، پیک نوآموز (برای دانش‌آموزان کلاسهای دوم و سوم دبستان)، پیک دانش‌آموز (برای دانش‌آموزان سالهای آخر دبستان)، پیک نوجوانان (برای دانش‌آموزان دوره راهنمایی تحصیلی)، پیک جوانان (برای دانش‌آموزان دبیرستانی)، پیک معلم و خانواده (برای معلمان و اولیای دانش‌آموزان)، و ماهنامه آموزش و پرورش^{۲۳}. (برای معلمان و دست‌اندرکاران آموزش و پرورش) پرداخت. این مجله‌ها هر یازده روز یک‌بار در سراسر سال تحصیلی انتشار می‌یافت و تیراژ هر شماره آنها بر روی هم در حدود دو میلیون نسخه بود و به

همه شهرها و شهرکها و روستاهای کشور فرستاده می‌شد. گذشته از این، مرکز انتشارات آموزشی به چاپ ده کتاب برای کودکان و نوجوانان و معلمان در زمینه‌های داستان و علم و آموزش و پرورش و ۳۹ دفتر تمرین درسهای فارسی و ریاضیات و علوم برای دانش‌آموزان دبستان دست‌زد.

البته ارزیابی محتوای کتابهای درسی و نشریات و موضوع بررسی و سانسور کتابها، که در گذشته به اشکال مختلف اعمال می‌شد، و موضوعهای مشابه دیگر. خود مقوله‌های مفصل دیگری است که فعلاً از پرداختن به آنها صرف نظر می‌کنیم.

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی چگونه تأسیس شد؟

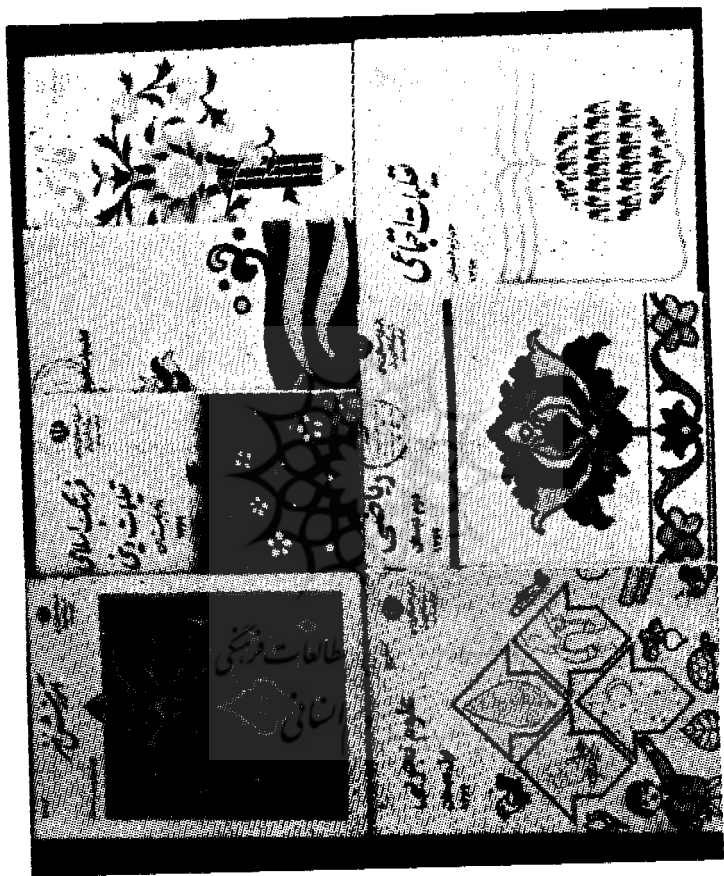
چون «سازمان کتابهای درسی ایران» امکانات و کارایی لازم برای بهبود کمی و کیفی کتابهای درسی را نداشت، بنا به پیشنهاد دست‌اندرکاران آموزش و پرورش «قانون تشکیل سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی»^{۲۴} در ۱۲ تیر ماه ۱۳۵۵ از تصویب مجلس گذشت. در ماده یک این قانون، در مورد هدف تشکیل سازمان مذکور چنین آمده است:

«به منظور تحقیق و بررسی در مسائل کیفی آموزش و پرورش و ارزشیابی مستمر و تنظیم برنامه‌های تحصیلی و تألیف و تدوین کتب درسی و آماده‌سازی مدارس و مؤسسات آموزشی تابع وزارت آموزش و پرورش، برای کاربرد وسایل و روشهای نو در جهت اعتلای کیفیت آموزش و پرورش، سازمانی به نام سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی... تشکیل می‌شود»^{۲۵}

این سازمان با زیرپوشش گرفتن «سازمان کتابهای درسی ایران» و «مرکز تحقیقات و برنامه‌ریزی درسی» و نیز «مرکز انتشارات آموزشی» تا آغاز انقلاب اسلامی به کار خود ادامه داد.

از آغاز انقلاب اسلامی تا به امروز

پس از انقلاب اسلامی، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی پس از ادغامها و تجدیدنظرهایی در سازمان دفاتر زیر نظر خود، با دارا بودن «دفتر تحقیقات و برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی»، «دفتر چاپ و توزیع کتابهای درسی»، «دفتر امور کمک آموزشی و کتابخانه‌ها»، «دفتر پژوهش امور هنری و نمونه‌سازی» و «ذیحسابی مستقل»، امر تحقیق و

برنامه‌ریزی و تألیف و چاپ و توزیع کتابهای درسی کلیه دانش‌آموزان کشور و انتشار مواد کمک آموزشی را بر عهده گرفته است.

پس از انقلاب تغییر محتوای کتابهای درسی، به ویژه کتابهای علوم انسانی و اجتماعی و تاریخی، از ضروریترین کارها بود. برابر اطلاعیه «دFTER چاپ و توزیع کتابهای درسی» از آغاز انقلاب اسلامی تا آغاز سال تحصیلی ۶۳ - ۱۳۶۲ تغییراتی به شرح زیر در کتابهای درسی داده شده است:

«از ۵۳۸ عنوان کتابهای درسی دوره‌های مختلف تحصیلی (ابتدایی، راهنمایی، و متوسطه)، در سال ۱۳۵۸ تعداد ۳۲ عنوان تجدید تألیف شده است. در سال ۱۳۵۹ تعداد ۵۶ عنوان تجدید تألیف و ۱۳۲ عنوان تغییر کلی و بقیه عناوین پاکسازی شده است. در سال ۱۳۶۰ تعداد ۴۵ عنوان تجدید تألیف و ۸۱ عنوان تغییر کلی کرده است. در سال ۱۳۶۱ تعداد ۷۷ عنوان تجدید تألیف و ۹۳ عنوان کتابهای سابق اصلاح شده است. در سال ۱۳۶۲ تعداد ۷۰ عنوان تجدید تألیف و تعدادی دیگر اصلاح شده است. گذشته از این کتابها، چندین کتاب هم برای کلاسهای تربیت معلم تألیف و تولید شده است.»^{۲۶}

البته این روند تجدید تألیف یا تجدیدنظر در کتابهای درسی که از جهاتی اجتناب‌ناپذیر است، سالهای بعد نیز همچنان ادامه داشته است.

کتابهایی که بعد از انقلاب مورد تألیف مجدد قرار گرفته‌اند، بیشتر کتابهای ادبی (شامل فارسی و متون ادبی و تاریخ ادبیات)، دانش اجتماعی و تاریخی و عربی و دینی و زبان خارجی است. کتابهای علمی نیز بعضی مانند کتابهای ریاضی به‌طور کلی و اکثراً با تغییرات جزئی تألیف و چاپ شده‌اند. تألیف و چاپ و تدریس بعضی از کتابهای درسی که با موازین شرعی مطابقت نداشتند، متوقف شده است.

در سال تحصیلی ۶۵ - ۱۳۶۴ مجموعاً حدود ۷۰۰ عنوان کتاب درسی در تیراژی نزدیک به ۱۰۰ میلیون مجلد چاپ شده است.

ریز عنوانهای کتابهای درسی برای هر مقطع تحصیلی (در سال تحصیلی ۶۵-۱۳۶۴) به شرح زیر است: برای پنج ساله ابتدایی ۲۵ عنوان، برای دوره سه ساله راهنمایی تحصیلی ۴۲ عنوان، برای دوره متوسطه عمومی چهار ساله ۱۱۲ عنوان، برای دوره متوسطه رشته صنعت ۱۵۸ عنوان، برای دوره متوسطه رشته خدمات ۱۴۸ عنوان، برای دوره متوسطه رشته کشاورزی ۳۱ عنوان، و کتابهای راهنمای تدریس معلم برای کلاسهای مختلف تحصیلی و کتابهای ویژه اقلیتهای مذهبی ۵۴ عنوان، بر روی هم حدود ۱۸۰ عنوان (شامل ۱۵۵ عنوان کتاب و ۲۵ عنوان

۱۹ - از کتابهای راهنمای تحصیلی سال تحصیلی ۶۵ - ۱۳۶۴.

۲۰ - از کتابهای دبیرستانی (چهارساله متوسطه رشتههای مختلف) در سال تحصیلی ۶۵ - ۱۳۶۴.

جزوه)، برای دوره‌های دو ساله مرکز تربیت معلم نیز انتشار یافته است.^{۲۷}

علاوه بر کتابهای درسی مذکور، «دفتر امور کمک آموزشی و کتابخانه‌ها» به انتشار نشریه‌هایی برای بهره‌گیری دانش‌آموزان و معلمان می‌پردازد.

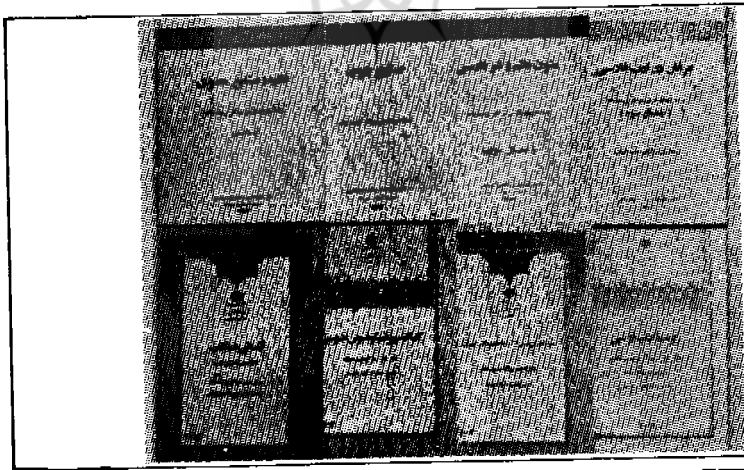
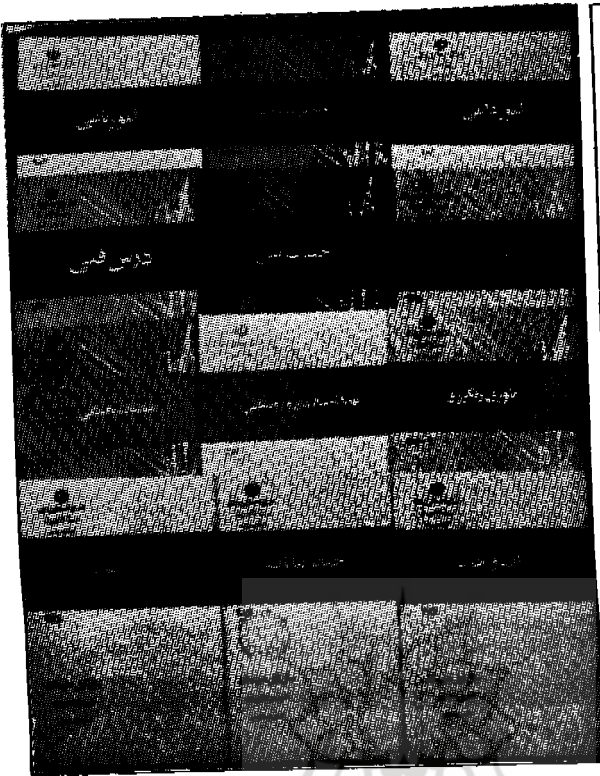
پس از انقلاب اسلامی دفتر مذکور در سالهای ۱۳۵۸ و ۱۳۵۹ به دنبال مجلات پیک، چند شماره از مجله را با روال خاص و با عنوانهای: «نوآموز»، «دانش‌آموز»، «نوجوانان»، «جوانان» و «معلم و خانواده» منتشر کرد.

پس از مدتی وقفه مجدداً از آغاز سال تحصیلی ۶۲-۱۳۶۱ این دفتر نشریه‌های خود را، با عنوانهای «رشد» شامل نشریه‌های: رشد نوآموز، رشد دانش‌آموز، رشد نوجوان، رشد جوان، رشد معلم به همراه ویژه‌نامه تکنولوژی آموزشی، بر روی هم در تیراژی نزدیک به یک میلیون نسخه، به‌طور ماهانه انتشار می‌دهد و به سراسر کشور می‌فرستد. مقداری از این مجله‌ها برای تقویت کتابخانه‌ها و مراکز فرهنگی و آموزش و پرورش کشور به‌طور رایگان ارسال می‌شود. دفتر امور کمک آموزشی علاوه بر انتشار مجله‌های مذکور به انتشار کتابهای سودمند کمک آموزشی در زمینه‌های مختلف نیز دست می‌زند.

علاوه بر نشریه‌های مذکور، از سوی گروه‌های پژوهش و برنامه‌ریزی و تألیف کتابهای درسی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی (مرکب از کارشناسان و برنامه‌ریزان و مؤلفان و افراد مطلع در زمینه علوم گوناگون)، مجله‌هایی با هدف ایجاد ارتباط متقابل بین معلمان و سازمان پژوهش برای تبادل تجارب و آراء در زمینه آموزش دروس، و به منظور طرح و بررسی مسائل بنیادی و جنبی و سودمند مربوط به آن دروس، و برای ارتقاء سطح آگاهی‌های معلمان منتشر می‌شود. اسامی این نشریه‌ها به شرح زیر است: رشد آموزش ریاضی، رشد آموزش شیمی، رشد آموزش فیزیک، رشد آموزش جغرافیا، رشد آموزش زمین‌شناسی، رشد آموزش زبان، رشد ادب فارسی، فصلنامه دیگری با عنوان فصلنامه تعلیم و تربیت (فتوت) - مجله‌ای که در دست شماست -، برای طرح مسائل عمده و ضروری در زمینه‌های گوناگون آموزش و پرورش و آخرین یافته‌ها و نوآوری‌های آموزش و پرورش انتشار می‌یابد. و نشریه‌ای با عنوان تازه‌های کتابخانه (فهرست توصیفی کتابهای فارسی و خارجی جدید)، هر سه ماه یک‌بار، برای معرفی کتابها و اسناد جدید رسیده به کتابخانه سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، از سوی کارکنان کتابخانه مذکور منتشر می‌شود. علاوه بر این فصلنامه‌ها، انتشار فصلنامه‌های دیگری نیز در دست بررسی است.

باید گفت فرق عمده و چشمگیری که بین کتابهای درسی و نشریه‌های پیش و پس از انقلاب اسلامی وجود دارد، این است که پس از انقلاب اسلامی تغییرات زیادی از نظر کیفی در

۲۱ - از کتابهای هنرستانی (چهارساله)
 رشته‌های مختلف فنی و حرفه‌ای
 در سال تحصیلی ۹۵ - ۱۳۹۴.

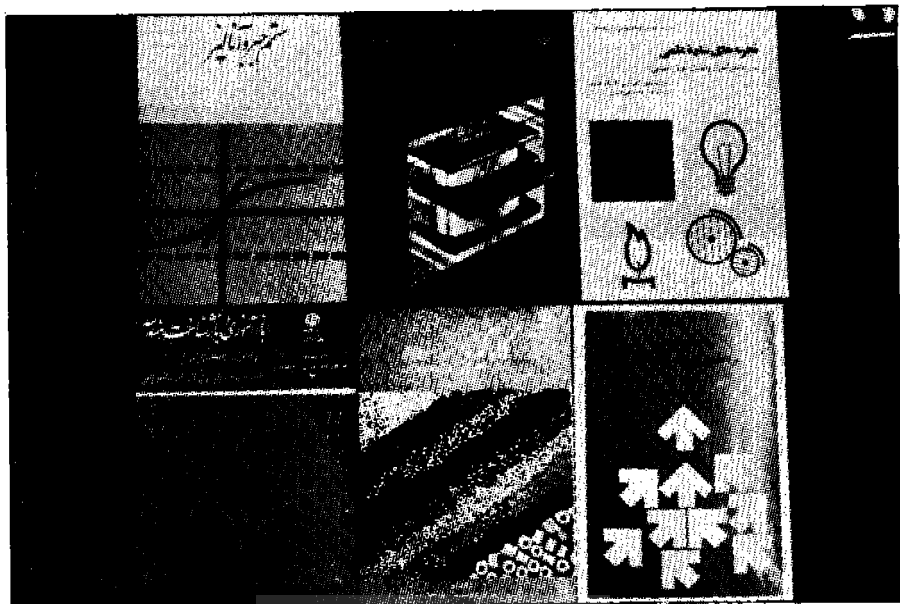

۲۲ - از کتابهای ویژه مراکز تربیت معلم دانشسراها (دوساله) در سال تحصیلی ۹۵ - ۱۳۹۴.

کتابهای درسی و نشریه‌ها داده شده و کوشش فراوان به عمل آمده تا محتوای همه کتابها و نشریه‌ها، گویا و نشانگر اهداف و موازین اسلامی باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۲۳ - چند نمونه از کتابهای کمک آموزشی چاپ شده از سوی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.

۲۴ - مجله‌های رشد اختصاصی (فصلی) و عمومی (ماهانه) برای معلمان و دانش‌آموزان.

کتابنامه (زیرنویسها)

- ۱ - دایرة المعارف فارسی، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، ج ۱۰، ص ۷۸۶.
- ۲ - Polak ۳. Kriziz ۴. Albu ۵. Schlimmer
- ۶ - عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران، ص ۳۵۵.
- ۷ - یحیی آرین‌پور، از صبا تا نیما، ج ۱۰، ص ۲۵۳.
- ۸ - عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران، ص ۳۵۵.
- ۹ - یحیی دولت آبادی، حیات یحیی، ص ۱۸۲.
- ۱۰ - Claude Augé
- ۱۱ - عیسی صدیق، تاریخ فرهنگ ایران، ص ۳۵۹.
- ۱۲ - در آن سال عنوان وزارت آموزش و پرورش، «وزارت معارف» بوده است.
- ۱۳ - تاریخ فرهنگ ایران، ص ۳۶۸ - ۳۶۶.
- ۱۴ - کتاب دوم ابتدایی، چاپ سال ۱۳۰۹، از صفحه عنوان.
- ۱۵ - تاریخ فرهنگ ایران، ص ۳۷۵.
- ۱۶ - جلال آل احمد، سه مقاله دیگر، ص ۸۲، مستفاد از بخشنامه شماره ۴۴۷۹ - ۶ مهرماه ۱۳۳۹ اداره کல் نگارش وزارت فرهنگ.
- ۱۷ - سه مقاله دیگر، ص ۸۴ و ۸۵.
- ۱۸ - مشکل کتاب درسی و سازمان تهیه و تألیف آن، مقاله‌ای از اسفندیار معتمدی ص ۲.
- ۱۹ - از مقدمه کتابهای دبیرستانی سال ۱۳۳۲، به نوشته دکتر پرویز نائل خانلری.
- ۲۰ - مشکل کتاب درسی و سازمان تهیه و تألیف آن، مقاله‌ای از اسفندیار معتمدی، ص ۳ و ۴.
- ۲۱ - برابر اسناد و مدارک موجود در پرونده‌های دفتر چاپ و توزیع کتابهای درسی.
- ۲۲ - سازمان بازرسی آموزش و پژوهش، بررسی سوادآموزی در ایران (عنوان کتاب).
- ۲۳ - «انتشار این مجله به عنوان ارگان رسمی وزارت معارف در فروردین ۱۲۹۸ با نام اصول تعلیمات آغاز شد. و به تدریج نامهای مجله تعلیم و تربیت، ماهنامه فرهنگ و ماهنامه آموزش و پرورش یافت.» (نقل از گزارش انتشارات آموزشی، مردادماه ۱۳۵۶، ص ۱۴).
- ۲۴ - این نام بعداً به «سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی» تبدیل شد.
- ۲۵ - نقل از متن «قانون تشکیل سازمان پژوهش و نوسازی آموزشی».
- ۲۶ - «نمودار توضیحی تولید کتابهای درسی دوره‌های ابتدایی، راهنمایی و متوسطه در پنج سال بعد از انقلاب اسلامی» دفتر چاپ و توزیع کتابهای درسی وابسته به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی.
- ۲۷ - از تیراژ موجود دفتر چاپ و توزیع کتابهای درسی استخراج شده است.

✦ مؤسسه انتشارات فرانکلین که حدود سال ۱۳۳۰ فعالیت در ایران را آغاز کرد و در سال ۱۳۳۸ رسمیت یافت، در واقع شعبه‌ای از مؤسسه تبلیغاتی بنگاه فرانکلین ایالات متحده آمریکا بود که در کشورهای مختلف دنیا به فعالیت مشغول است.

هدف اصلی این بنگاه: ترجمه و چاپ و انتشار کتابهای آمریکایی در کشورهایی مثل ایران پیش از انقلاب اسلامی است. بودجه این بنگاه، نگاهها، سرپرستیهای سفارتخانه‌ها و انجمنهای فرهنگی مشابه دیگر، از محل کمکهای تراستهای مطبوعاتی و سرمایه‌داری داخل آمریکا - که در صورت کاربرد سرمایه در خازج از کشور، از دادن مالیات معاف می‌شوند - و نیز از محل فروش مازاد محصولات کشاورزی در خارج تأمین می‌شود.

شعبه انتشارات فرانکلین در ایران، با بهره‌گیری از ضعفها و شرایط اسفناک فعالیت‌های مطبوعاتی آن دوران، به انجا و شیوه‌های گوناگون کتابهایی را که می‌بایست با صرف هزینه زیاد چاپ می‌کرد و در اختیار می‌گذاشت، عملاً همان کتابها را به کمک دست‌اندرکاران ایرانی و با صرف هزینه اندک به قیمت گزاف به فروش می‌رساند. این مؤسسه گذشته از نفوذ در انتشاراتیها، نقش بزرگی در چاپ کتابهای درسی داشت. به گونه‌ای که هم سهامدار عمده شرکتهای چاپ و نشر بود و هم مباشر چاپ کتابهای درسی. در کار مطبوعات تا آنجا پیش رفت که در مدت کوتاهی به یک تراست مطبوعاتی در ایران مبدل شد. آن زمان گفته می‌شد که این بنگاه تنها بنگاه تبلیغاتی آمریکا در دنیاست که سود می‌دهد.

(برگرفته از کتاب: سه مقاله دیگر، نوشته جلال آل احمد، ص ۹۲ تا ۹۹)